

Тази книга е плод на четиригодишно четене на над 10 хиляди страници мемоари и записи. Някои от тях са широко известни, защото вече са станали нашите класически разкази за драматичните години между 1862 и 1876-та. Други ми струваха неимоверни усилия да бъдат изровени от книгохранилищата. В овладяването на научната логика на тази лавина от текстове ми беше нужна подкрепата на колеги и приятели. Заради това, че усилията ми не останаха на повърхността на идеята, благодаря на проф. Мутафов – той напъти хода на търсениято из дебрите на българското слово и неговите специфики; на доц. Стоянов съм задължен заради откриванията му из сферата на вкуса на масовия читател; на Ел. Гетова трябва да благодаря заради редакторството и изправянето на погрешките ми из периода на Българското възраждане, който – убедих се – е нейната страст; благодаря на колегите си от Катедрата по литература в Югозападния университет, че дадоха път на това изследване и с ценните си препоръки направиха образа му по-малко несиметричен.

Книгата се издава с любезното съдействие на “Благоевград БТ - АД”, на чието благородно съпричастие авторът е признателен.

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение. Сюжетите на Историята в записките	7
Гл. I. Мемоаристичният текст в пространството на следосвобожденската култура.	
I. 1. Ерата на свидетеля	18
I. 2. Записките и спомените и принципите на масовото четиво. Проблеми на рецепцията	37
I. 3. “Учените диванета” срещу “прости разказ”: илюзията на “жанра”	78
Гл. II. Мемоаристичният текст в пространството на Историята и на Езика.	
II. 1. “Миналото” и “Десетдневно царуване: по следите на намерения жанр	107
II. 2. Гледната точка на “Записки по българските въстания” и ценностите на Историята	121
II. 3. “Илюзията” на сказа и реалностите на Историята	131
II. 4. Мелница на сказовото слово	139
Първа интерлюдия: Събирането на Историята (“Видрица”)	186
Втора интерлюдия: Погъщането на Историята (П. Р. Славейков).	201
II. 5. Егоцентризъмът:	
II. 5. 1. Ученик без благодетели	209
II. 5. 2. Освобождаването срещу повалянето	225
II. 5. 3. Тежката дума на egoцентризма	240
Гл. III. Историята в пространството на мемоарите.	
III. 1. Тъмните страни на Историята	254
III. 2. Знacите на Историята в записките по въстанията	259
III. 3. Личностите на събитията	274
От устата на “литературата” в ухото на Историята (заключение)	304
Библиография	314
Именен показалец	324

ВЪВЕДЕНИЕ

СЮЖЕТИТЕ НА ИСТОРИЯТА В ЗАПИСКИТЕ

Обектът: героическите сюжети. Този труд има за свой обект мемоаристичните текстове на автори, принадлежащи с известни уговорки към едно поколение – и това е поколение, което има за своя съдба най-драматичните години на Българския XIX век. Времето между големите събития (от Първата легия до Априлското въстание) е и личната драма на това поколение, то е техният патос, но и тяхното страдание. По-късно, когато сядат пред белия лист, това време се превръща отново в изпитание – как и доколко то ще бъде пресъздадено като спомен, какви образи ще изплуват в паметта, за да могат тези книги да станат „ценни за всеки българин“, както в края на същия век ще каже Любомир Милетич.

Основната група текстове, които формират изследователската ми амбиция, са записи, спомени, „бележки“, разказващи героическите сюжети на периода между 1862 и 1876 година – сюжетите за легиите, четническите движения, комитетската работа, въстанията.

През близо петте години, в които този труд премина от зараждането на идеята и стигна до своя финал, се убедих, че литературното познание задължително трябва да се захранва и дори по-точно – да преминава през четенето на българските записи по тези драматични времена. Причината е в самото естество на тези страници, в тяхната идея не само да възкресяват паметта за българския героизъм, а и да разказват непредубедено станалото, което за техните автори, с малки изключения, все още няма ореола на геройката, а само на изпитанието. Усилието на изследването ми е в реконструирането на важни контексти, породени в следосвобожденските години и даващи повод и смисъл на мемоаристичните текстове. Затова те се лутат в жанровата си същност, стават ту записи, ту бележки, ту спомени, като авторите и не подозират доколко споделят все едни и същи мотиви – да възстановят не величината на близкото минало, а по-скоро неговата множественост, неговата безаспектна драма.

Живеенето в тази драма приключва и рубежът на 1878 г. отваря нов битиен и културен хоризонт, налага други условия. По-голямата част от тях се осъзнават като разпиляване на националната енергия, като забравяне на миналото. Писането на спомени е процес, културен

рефлекс на търсене на личностна и общностна идентичност в новото време. Дали ще наречем това време модерно е все едно – важно е, че то е време на разрояване на езика, на умножаване на ценностните измерения, в чиято оптика следосвобожденският човек вижда себе си. „Записките“ и „бележките“ изпреварват усилията на официалната историография и те издават намерението на отделния човек (автора) да потърси в разказа за близкото минало онези антитравматични енергии, които да слглотят наново представата за цялост.

Близките минали събития (легии, чети, комитетска дейност, въстания) все още не могат да се превърнат в епистема на историографската наука, защото тя едва прохожда и целенасоченият научен интерес към „движенията“ ще се формира чак в края на XIX век¹. Така „записките“, „бележките“, „спомените“ са първото усилие на опита на следосвобожденския българин да провиди близкото минало като драма на цял един народ. Но и като драма на частния човек. Интересът ми беше подхранван точно от това – как частният ъгъл, отделната позиция на често пъти неизвестни поборници виждат и разказват събитията. Те са вече приключили и никой разказ не може да бъде сверен с тях. Важни са подробните. Не идеята, **не толкова защо** са се случили „Българският Легион“ или „Заарското приключение“, а **как са се случили**, какви са вътрешните, тайните, че дори и подмолните течения, които ги ориентират. От това се формираха и отделните изследователски полета в този труд, които ще резюмирам накратко.

От Тома Георгиев до Христо Иванов-Големия, от Захари Стоянов до Иван Андонов, от поп Минчо Кънчев до Христо Македонски и Христо Марков – тези, а и ред други автори и книги, станали обект на моето изследване, нямат самочувствието, че „пишат Историята“. А че я разказват. И то така, както са я видели очите и както са я преживели. Авторите на мемоаристични текстове са „свидетели“, очевидци, участници. По-нататък използвам тази изследователска метафора: „от равнището на очите и . . . на устата“.

¹ Веднага след Освобождението излизат Историите и на Драган Манчов (IV издание от 1879 г.), и на Добри Войников (II изд. от 1879 г.), и на Св. Миларов (1885), но те са по-скоро научнопопулярни, започват със Средновековието и включват по-скоро конспективно в последните си раздели събитията от втората половина на XIX век. Първият опит за научно и то многотомно изследване върху периода е „Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение“ на Г. Г. Димитров от 1895 г. (Вж. гл. I. 2.)

Разказане от равнището на устата: между Революционния факт и Приключението.

Хоризонтът на идеята, сътворявана от следосвобожденската историография, и потвърждавана от всяко следващо изследване на времето между 1862 и 1876 години, е, че това са годините на изригване на революционния устрем, на онази енергия, която българинът акумулира във вековете на робството. И въпреки че първата и втората легии не постигат целите си, въпреки че комитетската мрежа, градена от Левски, бива почти разрушена след съмртта му, въпреки неуспеха на двете въстания от 1875 и 1876 г. – въпреки тези национални драми, историографията търси другите стойности, обратната пропорция на неуспеха, а именно патриотичния мотив, саможертвата, готовността да се принесе животът пред олтара на отечеството.

В записките по същите тези събития авторите разказват, водени от собствения си опит, от спомена за своята частна драма или страдание. При това те разказват, неможейки да обгледат цялостта на националните мотиви, разказват дори без да успят да синтезират глобалната национално-идентификационна философия на събитията като история. На свой ред историографията още в края на XIX век си поставя съвсем различни задачи. Или, както се изразява Димитър Страшимиров в предговора към първи том на своята тритомна „История на Априлското въстание“ (1907): историографията търси сложната и понякога не твърде ясна връзка между причините за действието, хронологизиране на действието и следствието от него (отзвучка). Но в записките тази каузална постановка на „графията“ върху и „софията“ на историческия факт липсва. Авторите на споменни текстове разказват от нивото на своя поглед, на своя път в събитията. И още нещо – това е нивото на устата. Защото записващият много често преразказва факти, но преразказва и мълви, които до такава степен се „обръщат“ из полето на личния спомен и спомена на затворената общност, че всъщност стават разното-посочните образи на паметта. Едни са тези образи при Захари Стоянов, съвсем други при Михаил Греков, трети са при Христо Иванов-Големия, четвърти при Светослав Миларов. . .

Записването е всъщност водене на записи по обмълвени събития, които самите автори не спират да наричат приключения. Не въстания, не дори подготовка или „революция“ (въпреки че тази дума се мярка из букурещките прокламации): записващи наричат приключения и легията от 1867 г., и обира в Арабаконак, и Заарското въстание,

и Априлското въстание и дори Сръбско-турския конфликт от 1876 г., в който участват българи. Това е думата, която можем да открием и у поп Минчо Кънчев, и у Тодор Пеев, Тоне Крайчов, Никола Беловеждов, Петър Иванов, но ще я открием и в дописките на българската емиграционна преса.

Разказването от нивото на устата сътворява образи на паметта по събитията, в които личат ясно три модела: **сказовият** (З. Стоянов, М. Кънчев, Т. Крайчов, Хр. Иванов-Големия, Н. Беловеждов), **романоподобният** (Св. Миларов, Ив. Евст. Гешов, Ат. Шопов, Ст. Заимов) и **егоцентричният**, в който действат най-успешно поне основните условности на жанра **мемоари** (Ив. Касабов, М. Греков, Т. Икономов). Има и отклонения, които се лутат между езиците (П. Иванов, Хр. Марков, Ив. Андонов, П. Р. Славейков). Но, както трябва да се очаква, те само открояват тези модели.

Тоне Крайчов разказва в своя “Диарбекирски дневник”, без изобщо да успее да се докосне до същинското действие (обира в Арабаконак); Минчо Кънчев разказва “варварщии” и “опачини”, а не хронологически цялостен и идейно последователен образ на комитетската дейност. Техният повествователен ред е в стила и семантиката на възможно най-адекватния език за почти фолклорно-патриархалното мислене на българския читател от тези години – сказоподобния. Автори от типа на Светослав Миларов и Стоян Заимов подбират другия близък до читателската култура стил – романоподобния. И едва на превала на XIX и XX век ще се появят части (М. Греков) или цели книги (Ив. Касабов), които, благодарение на усвоената семантика и прагматика на жанра, ще изпълнят до известна степен критериите на жанра “мемоари”.

Подобни иззвивки в писането на спомени не позволяват на едно изследване върху тях да преследва своя единна методология. Защото най-важното за мен беше да опитам да възстановя поне част от културния контекст – състояние на идеята за национално освобождение, възприемателска нагласа, противоречивите следи на художествеността, които изтласкат мемоаристичните текстове по-скоро по дирите на историографията, припознават ги като историография, без да се държи сметка, че тези текстове изпреварват науката история, която тези първа ще превърне времето между 1862 и 1876 г. в свой обект. Така теоретическата нагласа, с която подхванах темата си, често отстъпва под напора на изследване на конкретната културна ситуация, откъдето

пък се отваряше посока за чисто литературно-исторически поглед. Такива са причините, подриващи постоянно намерението ми да се ориентирам из характеристиките на жанра “мемоари”.

Жанровите потайности. И така, най-важното е, че този труд не си поставя за цел да извежда теоретически нормите на жанра “мемоари”. Нито да обособява разделителна линия между *мемоари* и *автобиография*. Причината – в своя български вариант такива норми почти не действат. Най-напред, защото в записките и спомените по “разбърканите времена” (по израза на П. Иванов) е намален до своята критична точка така важният автобиографизъм, когато се пишат мемоари. А знаем, че той е основополагаща призма. Няма да го открием нито при З. Стоянов, нито при Св. Миларов, нито при Ст. Заимов, нито при Н. Беловеждов, нито при К. Тулешков, нито при Отон Иванов. Избирам автори от всички посоки на езика на записките. Едва при М. Греков, Ив. Касабов, Т. Икономов може да се говори за до известна степен влизане в условностите на жанра.

Приели името “записки”, авторите никак на доверие се осланят на това, че в десетилетието от средата на 60-те до 1876 г. това име е добило граждансвеност в текстове на Любен Каравелов и Филип Симидов. След това името прескача бариерата “1880 година” и се появява в спомените и на Тоне Крайчов (1880), и на Пахомий Дряновски (1882), и на Й. Планински, за да стане нещо като официално име при З. Стоянов след 1884 г. Нататък “записки” е жанрово “име” и за учителя Атанас Иванов (1885), и за комитата Христо Македонски (1896). Вътре в текстовете си това име използват почти всички, споменавайки, че водят записи. Така че “записки” става нещо като българското име на жанра “*mémoires*”. Като второ по важност негово значение речникът сочи именно “записки”. Преведено, името трябва да се ползва само в множествено число, защото “мемоар” означава нещо съвсем друго, нещо, което има най-вече институционален характер, отколкото частен или индивидуален. Така и определението от “мемоари” ще бъде не “мемоарен”, а “мемоаристичен”.

Мемоаристичното не играе роля на жанров сноп от условия, а е отношение, вид рефлексия към собствения живот и към обективното време, което бележи или драматизира частния живот. Писането на “записки” подсказва следователно за светогледна нагласа, за отношение не само към личното минало, а и към обективното, но и за отношение

към сегашното време отвъд предела на “разбърканите времена”. Защото мемоаристичното е търсено на идентичност в друга времева перспектива, в друга идеологическа среда, каквато е следосвобожденската. Иначе, подхождайки с инструментариума на жанра, ще се окаже, че никой във времето до самия край на XIX век не пише мемоари. Частният ъгъл на разказване разроява времето, разбива единната идеологическа схема, през чиято оптика сме свикнали да възприемаме или оценяваме събитията между 1862 и 1876 години. Множественият образ на времето, което наричаме с големи имена, подсказва как става онзи механизъм, според който видните философи на историята след В. Дилтай и М. Хайдегер ще определят като неедновременни синхронно противящите събития.

Тази разроеност на образите на паметта е една от причините, поради които мемоарите нямат свое устойчиво място – те са виждани ту като “литература на факта”, ту като същинска и неделима част от полето на художествения език.

Вътре или из покрайнините на литературата. В повечето случаи тази книжнина не се радва на приютиващо-включващото действие в полето на литературата от страна на критиката и литературната история. В текста по-нататък опитвам да кажа, как повествованието или върви по дълбоките следи на българското създаване, или в дирите на романа. В сказоподобния език повествованието е отвъд нормите на литературата, а-хронологично, безаспектно, разбивайки единната идеологическа мотивация, без център към личността, а към обстоятелствата. Частният ъгъл е нагласа за създаване, което има винаги за рефлекс “отпускането в подробности”. От подобно състояние на езика на ред записи излиза, че дилемата “вътре или вън от литературата” е безсмислена, защото записките споделят други норми, които могат да нарекат единствено пред-литературни.

Другото битие на езика, в което влизат също немалка част от записките, е романовият дискурс. Вече подсказах, че ред автори ползват следите на романовите сюжети, по-точно – приключенския, сантименталния тип сюжет. И това е заради вече възпитания популярен вкус към такива сюжети. Но пък записи от този тип подхранват също и друго – вкус към историята пак по “нормите” на популярното четиво. Примерите със “Записки на един осъден” или “Спомени от Цариградските тъмници” са убедителни в това отношение.

Може би защото близкото минало се осъзнава като “разбъркано” (Петър Иванов), “главоломно” (Тоне Крайчов), “смутно” (Отон Иванов), “най-блъскавата страница от историята ни” (З. Стоянов) се поражда и импулсът за разказване-подреждане, за разказване “през моите уста” така, както “аз я видях” историята. Може би. Но с едно уточнение – не Историята, а **историите**. Върху тяхното разказване влияние ще окаже не литературата, не езикът на естетическото концептуално мислене в образи, а паметта, която също сътворява образи. В тях има и предателства, и малодушие, и дреболии, и списъци, клетвени листове, опачини, подробности, героизъм, училищни патимии, хитрости за измъзване от данъците, т. е. има всичко.

Литературните импликации в записките са трудни за конкретизиране. Има обаче теза, която не бива да се подминава, въпреки парадоксалната си същност. Тезата е на Джеймс Олни – че мемоаристичният и автобиографичният езици са нещо като генеративен текст, своеобразно алтереро за повествователните литературни форми, защото всъщност всеки повествователен литературен език е автобиографичен в себе си (Олни 1980: 3-4). Тук отново опираме до загубената самоличност на жанра, при което той има по-скоро пред- и над-литературни основания.

От друга страна не трябва да се преекспонира и историцизмът на мемоаристичните текстове, защото те не са абсолютната достоверност. Най-малкото защото в тях работи режимът на паметта, подбора, въобразяването на връзки, които паметта е изличила. Но и защото почти всеки от авторите, цитирани в моя текст, не държи толкова на хронологията, а на обстоятелствата, на подробните, като разказва всички случили се сюжети по основните теми (четнически движения, комитетска дейност, предателства, въстания, затвори). Казано иначе, организацията в записките не е хронологична, а тематична, като по-важни теми се оказват предателствата и затворите, а не темата за робството. Така не фактът или достоверността, а автентичността на разказващия глас (Панов 1989: 35) ще бъде опора на изследването върху записките.

Автентичността има своите енергии чли в сказоподобните езици, извиращи от недрата на българския космос, или в егоцентричния изказ на такива мастиoti гласове като Тодор-Икономовия.

Историята – това съм аз. Най-сетне в огромната лавина страници по събитията между 1862 и 1876 години може да се види как и

егоцентризмът става доминираща гледна точка. За Тодор Икономов, Михаил Греков, Иван Касабов, Христо Македонски събитията имат смисъл само ако героят-рассказвач има пръст в тях, дава им смисъл, определя идеята им, следи за изпълнението им. Събитията имат дори мястото си в историята точно защото Аз-ът ги е мотивирал. В такъв случай книгите на тези автори съвсем в нормите на жанра мемоари ще бъдат претоварени с автобиографизъм, той ще насочва времето на ставащото историческо “произшествие” съобразно с биографичното време на героя. Така че героят застава в центъра на действието, то има вече подчертано хронологическа перспектива, защото има ясна идеяна посока – идеята за важния принос на личността. Не е случайна и формата на дневника, която видимо доминира. Дневниковият запис е една от важните характеристики на (авто)биографичното разказане.

И още нещо – в текстове като спомените на Т. Икономов има парадоксална редукция на събитията. Тези, в които мемоаристът не е участвал или не одобрява като идеология, са споменати мимоходом или въобще липсват от записките. Както например за драматичната 1876^{та} година той е отделил едва две страници, а на 1881^{ва} – цели петдесет, защото това е годината, в която той е председател на Държавния съвет. Следователно най-важната в неговия живот. И това също е гледна точка, също е образ на паметта. Защото отсъстващото, всички липсващи “страници” или “сюжети” от близкото минало за такива автори не стават “референти” на паметта им. Свиването на Обективното (време, събития) под натиска на егоцентризма е също вид идеологически конструкт, който ражда образ на помненето от друг ред – в него позицията на Аз-а става позиция на институцията, на държаво-творческото мислене. Така поне приема нещата човек като Тодор Икономов.

Записките разказват подробности. В края, но не по важност, съм отделил място на това как записките виждат и разказват някои от недостатъчно осветлените страни на историческите “произшествия”, как в писането паметта възкресява друг образ на такива национални символи като кървавото писмо, бунтовническото знаме, личности от ранга на Г. Раковски и Л. Каравелов. Тук може да се говори дори за преобръщане на оптиката на изследването спрямо положените вече гледни точки към мемоаристичните текстове. Защото след 1907 г. историографията все повече се институционализира, което ще рече –

все повече “втвърдява” сюжетите и образите на “най-блъскавата страница от нашата най-нова история” (по думите на З. Стоянов). Втвърдява ги до застинали монументи, до извисени национално-идентификационни символи. Кумирите и националните икони обаче са построения постфактум. Иначе в “записките” и “бележките” липсва монументализиращото (отдолу-нагоре) гледане към тях.

В тях го няма времевият отстъп, няма го идеологическото манипулиране, че личностите (например Раковски) и значите (например кървавото писмо) на събитията са винаги безспорни и заслужават високо място като символи на национално-героический мит. Писането извън героическия ореол и извън символната недосегаемост е основно качество на записките; в тях се разказват и онези страни от събитията, които иначе историографията премълчава като “тъмните страни” на времето.

И накрая, за да спазя добрия тон, искам да спомена някои от авторите, които вече близо 100 години акцентират върху отделни страни или върху по-обхватни проблеми на мемоаристиката. В началото са разбира се Боян Пенев² и Михаил Арнаудов. За Б. Пенев “записките” на Каравелов “държат среда между пътеписните бележки и белетристиката”; за М. Арнаудов “Неповинен българин” е “биографски епос . . . огледало за горчивата орис на цял народ”. Това постоянно релативиране на мемоаристичния текст подсказва, че в началото жанрът се съотнася не със същинската литература, а с други, също маргинални за литературния език жанрове като пътеписи и (авто)биографията. Въобще “особното място” на мемоарите спрямо литературата е проблем, с който всеки следващ изследовател се смята дължен да се

² Тук отбелязвам заглавията на текстовете: Пенев, Б. История на новата българска литература, С., 1978, т. IV (548); Арнаудов, М. Г. Раковски, С., 1969 (95); Бурмов, Ал. П. Хитов – Моето пътуване по Стара планина (Преди.), С., 1940; Димчева, Р. Начало на мемоарната проза в българската възрожденска литература. – Литературна мисъл, 1972, № 5; Беновска, М. Някои особености на мемоарите през Възраждането. – В: За литературните жанрове през Възраждането, С., 1979 (198); Жечев, Т. Българската летописна традиция и проблемите на мемоарите за антифашистката съпротива. – В: Критически погледи., С., 1971; Панов, Ал. Факт и художественост. – Във: Факт и въображение., С. 1989; Георгиев, Н. Как разказва Захари Стоянов. – В: Георгиев, Н. Сто и двайсет литературни години., С. ВЕК 21, 1992; Мутафов, Е. Захари Стоянов и българската култура., С., 2001.